

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
D E R G İ S İ

Yıl : 1996

Sayı : 1

HADİS TENKİDİNİN ANLAM VE KAPSAMI

Ayhan TEKİNEŞ*

Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem hayat-ı seniyyelerinde metlûv ve gayr-ı metlûv vahiyle insanlara yol gösteriyor, tavsiyelerde bulunuyor ve aralarında hükmediyordu. Onun hayatı tanzim maksadıyla getirdiği hükümler, insanları terbiye için verdiği misâller; yüce gayelere yönlendirmeyi hedefleyen hükemi ifadeleri ve gayb haberleri, muasırları için öylesine yeni ve farklıydı ki dinleyenlerde derin tesirler bırakıyor, ashâbını ise âdeta büyüliyordu. İlahî Kelâm, şîr ve diğer edebî formların ileri derecede geliştiği ve önem verildiği arap toplumunu nazm ve mânasındaki i'caz ile derinden etkilemişti.

Kur'ân'ın mübelliği ve açıklayıcısı olan Rasûlullah (s.a)'ın sözleri de taşıdıkları yüksek edebî değerleriyle beşerî tâkatin erişebileceği en mükemmel seviyeye ulaşmıştı¹. Gerek hadislerin ihtiva ettiği derin anlamlar gerekse bu edebî kıymet ashâbın ilgisini çekiyor; ayrıca Kur'ân'ın anlaşılması ve dinî hayatlarının düzenlenmesi için de hadisleri dinlemeye ve anlayıp ezberleyerek başkalarına nakletmeye büyük bir şevkle çalışıyorlardı. Hadisin öğrenilmesine verilen bu önemle birlikte, değiştirilmeden korunmasına ve hıfzına da gerekli ihtimam gösterilmiştir. Sahâbîlerin (r. anhum) bu gayretini en çok teşvik eden şüphesiz, dinledikleri şu kabil hadislerdi: "Sözümü duyup ezberleyen, iyice belleyen sonra da duyduğu gibi başkalarına nakledenin Allah yüzünü ağartsın²"

* SAÜ İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi

1 bk. M. Sâdık er-Râfi'i, *İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-belâğatu'n-Nebeviyye*, Beyrût 1990, s. 341.

2 Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, I-V, Kahire 1964, ilim, 7.

Rasûlullah (s.a)'in vefatından sonra, sahâbîler, kendilerine Kur'ân ile birlikte, tavsiye edilen sünnete ittiba etmeyi³ ve onu her türlü tahriften korumayı bir vazife telâkki etmişlerdir. Sağlığında Rasûl-i Ekrem'e karşı gösterdikleri saygı ve hassasiyeti, vefatını müteâkip sünnetinin korunması için de aynıyla göstermişler; hadis rivâyetinde temkin ve tesebbütle hareket etmişlerdir. Ayrıca Kur'ân ve sünnetin ruhlarında uyandırdığı hakperestlik duygusu, onları başkalarının yaptığı hata ve yanlışlıklar konusunda da dikkatli olmaya sevk etmiş; yapılan yanlışlıklar zaman zaman çok sert tavırlarla düzeltilmişlerdir⁴. Böylece daha asr-ı saâdetde, tam mânasıyla bir tenkid ve murakabe faaliyeti her mertebeden müslümanlar arasında ve her sahada sürdürülmüştür⁵. Hatta bu devirde hadis rivâyetindeki hataları titiz bir şekilde takip eden Hz. Âişe (ö.57/677), Hz. Ömer (ö.23/644) ve Hz. Ali (ö.40/661) gibi münekkid sahâbîlerin mevcudiyetine şahit oluyoruz⁶. Rasûlullah (s.a)'ı ve İslâm'ı sonraki nesillere eksiksiz ve hatasız takdim edebilmek amacıyla yapılan bu tenkid faaliyetlerinin ilk tabakadaki hizmetkarlarını sahâbe-i kirâm teşkil eder. Onların bu yolda yaptığı ilmî tenkidler İslâm kültür tarihinin en parlak örnekleri sayılabilir⁷.

1. Tenkidin Anlamı

Nakd, *tenkâd* ve *intikâd* lügatta, gümüş paraları sahte ve ayarsızlarından ayırarak gerçek olanlarının seçilmesi anlamındadır⁸. Bir

3 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, I-V, Beyrut, t.s., I, 51; III, 59.

4 Sahâbîler, hadis rivâyetinde, farkında olunmadan yapılan hataların da yalan kapsamına girdiğini söylemişlerdir bk. Ebû Ahmed Abdullah b. Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, I-VIII, Beyrut (3. baskı), I, 47-49; ayrıca Hz. Ömer'in çok hadis rivâyet etmeleri sebebiyle Medine dışına çıkmalarını engellediği sahâbîler için bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Lübnan, t.s., I, 7.

5 bk. Hatipoğlu, M. Said, "Hz. Âişe'nin Hadis Tenkidçiliği", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, Ankara, 1973, (s.59-74), s. 59.

6 İbn Adî, sahâbîlerin içinde hadis tenkidleriyle meşhur olan yedi kişinin adını zikrederek, tenkitlerinden örnekler vermiş ve onları ilk münekkidler tabakası olarak kabul etmiştir, bk. *el-Kâmil*, I, 47-49..

7 Hatipoğlu, M. Said, a.g.m., s. 59..

8 bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, I-XV, Beyrut t.s., III, 425-427; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, IX, 230-235. Lügat kaidelerine uygun olan "nakd", "tenkâd" ve "intikâd" masdarlarıdır. Tükçe XVIII. yüzyıla kadar "intikâd" kelimesi kullanıldığı halde, bu terimin daha ziyade hata ve kusurların belirlenmesi anlamında olması, edebiyatçıları, edebî değerlendirme ve eleştirileri tanımlamak için yeni bir kelime aramaya sevk etmiş ve "tenkid" terimini ihdas etmişlerdir.

şiiirde şöyle geçmektedir: “O at her öğle vakti, para seçen (tenkâdu) sarrafların ellerinde paraları uçuşturduğu gibi, çakıl taşlarını ayaklarıyla uçuşturarak koşuyordu”⁹. Para ile alakalı ikinci bir anlamı da “peşin ödeme”dir¹⁰. Nitekim Câbir (r.a)’ın bir hadisinde şöyle geçer: “Rasûlullah’ın yanına geldim ve deveyi ona verdim. Rasûlullah devenin parasını bana peşin ödedi (nekadenî)”¹¹. *Nakd* kelimesi, diğer nesnelere sahte ve kötülerinin seçilmesi anlamını da ifade etmektedir: “Akçe ve sair nesnenin züyük ve kemterini seçip, en güzelini ayırmak (öğürtlemek) manasınadır” şeklinde tanımlanmıştır¹².

Nakd, mecâzî olarak kullanıldığında cevizin içini çıkarmak, kuşun gagasıyla taneleri toplaması ve aldanmamak için bir şeyi dikkatlice süzmek gibi anlamlara gelmektedir¹³. Söz ve şiir için de kullanılmıştır. Bu takdirde, tartışmak ve şiirin şairini belirlemek karşılığındadır¹⁴. Kusurun araştırılması ve biri hakkında konuşmak gibi istilâhî karşılığına oldukça yakın manaları da vardır. Ebu'd-Derdâ (r.a)’ın rivâyet ettiği hadiste Rasûlullah (s.a) “İnsanların kusurlarını araştırırsan (nekadte), onlar da senin kusurlarını araştırırlar”¹⁵ buyurmuştur.

Nakd kelimesinin, lügat anlamlarındaki ortak noktaları şöyle sıralayabiliriz: Gerçek olanın sahteden seçilmesi, bir şeyi ortaya çıkarma,

Ancak bu kelimenin Türkçemizde edebî ve fikrî her türlü değerlendirme ve eleştiriler için çok geniş, çoğu kere de olumsuz bir anlam çerçevesi vardır. Bu konuda Şemseddin Sâmî şöyle söylemektedir: “Edebiyat-ı cedidede Fransızların kritik (critique) dedikleri muâheze-i edebiyeye mânâsıyla kullanılmaya başlamış ise de arabîde “nakd” maddesi tef’îl babından gelmediğinden, bunun yerine “intikâd” ve “tenkâd” kullanılsa daha doğru olur”, *Kâmûs-u Türkî*, tenkîd maddesi. Ancak, ana dili arapça olmayan bölgelerde, bu kelime, dil kaidelerine uymadığı halde, kullanılmıştır. Mesela, Hindistanlı Bediuddîn Şâh er-Râşîdî’nin, *İnmâu’z-zeken fî tenkîdi inhâi’s-seken* adlı bir eseri vardır bk. Özşenel, Mehmet, *Pakistan’da Hadis Çalışmaları*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1992), s. 150. Yine Muhammed Abdurrahman Muhaddis Mubarekpurî’nin *İbkârü’l-minen fî tenkîdi Âsârî’s-sünen* (Delhi 1338) adlı bir çalışması vardır bk. Zaferullah Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, İstanbul 1995, s. 222, 312.

9 bk. İbn Manzûr, a.g.e., aynı yer.

10 Mecduddîn el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu’l-muhît*, 2. baskı, Beyrut 1987, nakd mad.

11 İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, I-V, Beyrut t.s., V, 103; hadis için bk. Buhârî, şurût, 4.

12 Asım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, İstanbul 1305/1888, II, 37.

13 bk. ez-Zebîdî, a.g.e., IX, 233; Asım Efendi, a.g.e., II, 38.

14 ez-Zebîdî, a.g.e., aynı yer.

15 İbnü’l-Esîr, a.g.e., V, 104; Hadis için bk. Ali el-Müttetkî, *Kenzü’l-ummâl*, XI, 149.

araştırma, tartışma, inceleme, hata ve kusurun tesbit edilmesi. Bu geniş muhtevalı kelimeyi hadisçiler zikredilen sözlük anlamlarına uygun bir şekilde kullanmışlar, ancak açık bir tarifini yapmamışlardır¹⁶. İlk dönemlerden itibaren paraların seçilmesiyle hadislerin sahihlerinin belirlenmesi arasında bir ilgi kurulmuştur. Hatta bazan intikadda mütehasıs hadisçiler sarraflara benzetilmiştir. A'meş (ö.148/765), İbrâhîm en-Nehâ'î (ö. 95/714)'nin hadis ilmindeki otoritesini vurgulamak için; "O hadis ilminde sarraf gibiydi" demiştir¹⁷. el-Evzâî (ö. 157/773) ise bu konuda şöyle demektedir: "Biz hadisi dinler ve hocalarımıza, geçersiz akçeleri (sarrafa) arz ettiğimiz gibi arz ederdik. Onların maruf dediklerini alır, münker dediklerini de bırakırdık"¹⁸. Hadis mütehasıslarının sarrafa benzetilmesi ve hadislerin sahihlerinin sakîmlerinden seçilmesinin paraların seçilmesine benzetilmesi, daha sonraları, bu kelimenin, bir hadis terimi olarak kullanılmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca, lügat anlamlarının "*Hadis Tenkidi İlmî*" nin muhtevasına uygunluğu, *nakd* kelimesinin, hadisçiler tarafından bir terim olarak kabul edilmesinin, en önemli sebebidir.

Nakd kelimesinin, bir hadis terimi olarak kullanılmasına ise biraz geç dönemlerde başlanmıştır. Tesbitimize göre, bu terimle, ilk defa İbn Ebî Hâtîm (ö.327/938)'in *Takdimetü'l-Cerh ve't-ta'dîl* adlı kitabında karşılaşıyoruz. Daha sonra hadisçiler arasında yaygınlık kazanan, *nakd* terimi ile bazı hadis kitapları da adlandırılmıştır¹⁹. *Nakd* terimiyle alakalı tesbit edebildiğimiz ilk teknik bilgileri de yine İbn Ebî Hâtîm zikri geçen kitabının giriş kısmında vermektedir. İbn Ebî Hâtîm "sahih ve sakîm haberler ne şekilde bilinir?" şeklinde bir soruyu şöyle cevaplamaktadır: "Allah azze ve cellenin, bir şeyin doğrusunu kötüsünden ayırma faziletiyle

16 M. Tâhir el-Cevâbî, *Cûhûdu'l-muhaddisîn fi nakdi metni'l-hadisi'n-nebeviyyi's-şerîf*, Tunus 1991, s. 94.

17 ez-Zehabî, a.g.e., I, 74.

18 el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, 2. baskı, Beyrut 1987, s. 472.

19 Örnek olarak ez-Zehabî (ö.748/1347)'nin *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* ve el-Alâî (ö.761/1360)'nin *en-Nakdu's-sahîh limâ u'turîza aleyhi min ehâdisi'l-Mesâbih* adlı kitapları gösterilebilir. Bu kitap adlarında da görüldüğü gibi *nakd*, daha ziyade ricalin incelenmesinde ve olumsuz anlamda kullanılmıştır. Bunun sebebi, kelimenin genelde bir olumsuzlukla birlikte anılması olabilir. Nitekim bazı yazarlar, haklı olarak bu konuda hassasiyet göstermişler, "*nakd*" yerine bilinçli olarak "*tevşîk*", "*istidrâk*" gibi kelimeleri tercih etmişlerdir, bk. Rifât Fevzî Abdulmuttalib, *Tevşîku's-sünne*, Kahire 1981, s. 21, 22; ez-Zerkeşî, *el-İcâbe li irâdî me'stedrekethu Aişe ala's-sahâbe*, Beyrut 1970.

şereflendirdiği âlimlerin (el-ulemâu'l-cehâbize) nakdiyle bilinir"²⁰. İbn Ebî Hâtim râvilerin birinci tabakasında yer alan muhaddislerin niteliklerini ise şöyle zikretmektedir: "Bunlar *sebt*, *hâfız*, *dindar*, *mutkın*, mahir (cihbiz) ve hadisleri nakdeden hadisçilerdir. Bu muhaddisler, hiç kimsenin kendilerinden kuşku duymadığı, cerh ve ta'dillerine güvenilen, ricâl değerlendirmeleri hüccet kabul edilen hadisçilerdir"²¹. Bu bilgiler dikkate alınarak *nakd*, "sahih hadislerin zayıflardan seçilmesi ve râvilerin tevsik ve cerhine hükmedilmesidir" şeklinde tanımlanmıştır²².

Bir diğer tarif ise şöyledir: "*Nakd*, sahih hadislerin zayıflardan seçilmesini ve karşılıkları belirlenmiş hususi lafızlarla râvilerin cerh ve ta'dillerine hükmedilmesini inceleyen ilimdir"²³. Bu tanımda, *cerh* ve *ta'dil* ilmi vurgulandığından tarifi kapsayıcılığı daraltılmıştır. Çünkü, râvilerin ve isnâdların incelenmesi *cerh* ve *ta'dil* ilmine mahsus değildir; *ilelü'l-hadis* ilminde de râvi ve isnâdlar tetkik edilmektedir. *Nakd*' in bir diğer tanımı ise şu şekildedir: "Sahihlerini zayıflarından ayırmak için hadislerin; hadis rivâyetindeki güvenilirlik derecelerini tesbit etmek için de râvilerin incelenmesidir"²⁴. Sonuçta, yukarıdaki tanımları da göz önünde bulundurarak, *nakd* terimini, râvilerin, rivâyet tekniklerinin ve hadis metinlerinin ilmî metodlarla incelenerek, hadislerin sıhhat durumunun belirlenmesidir, şeklinde tanımlayabiliriz.

2. Tenkidin Kapsamı

Hadis ilimlerinde, Rasûlullah (s.a)'in hadislerinin korunması, nakledilmesi ve rivayet esnasında ortaya çıkan hatalar belirlenmektedir. Bu sebeple, hadis usûlu, "sened ve metnin durumlarının kendisiyle bilindiği kanunlar ilmidir"²⁵ şeklinde tanımlanmıştır. Bu anlamda *Usûlu'l-hadis* ilminin gayesi, hadislerin "tenkid" edilmesidir. Nitekim, yukarıda işaret edildiği gibi, bu ilim dalında ya doğrudan veya dolaylı olarak bu gayenin daha iyi gerçekleşmesi için, ortaya konulmuş kaideler

20 İbn Ebî Hâtim, *Takdimetü'l-Cerh ve't-ta'dil*, Haydarâbâd 1271/1952'den ofset, Beyrut, s. 2.

21 bk. İbn Ebî Hâtim, a.g.e., s. 10; İbn Ebî Hâtim, *nâkıd ve nukkâd* tabirlerini bu eserinde yer yer kullanmaktadır.

22 M. Mustafâ el-A'zamî, *Menheci'n-nakd inde'l-muhaddisîn*, İkinci baskı, Riyâd 1982, s. 5.

23 Isâm Ahmed el-Beşîr, *Usûlu menheci'n-nakd inde ehli'l-hadis*, Beyrut 1992, s. 7.

24 Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 1987, nakd maddesi.

25 Celâluddîn es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, I-II, Beyrut 1979, I, 41.

incelenmektedir²⁶. Tenkidin vazifesi, haberlerin kaynağına nisbetinin ilmî kıymetini tesbit etmektir; bir başka ifadeyle “sahih hadislerin bilinmesidir”²⁷.

Hadis tenkidinde, ister sened ister metin tenkidi olsun, yalnızca rivâyet tenkid edilir. Rasûlullah (s.a)’in sözleri ve fiillerinin kritik edilmesi, hadis tenkidinin konusu ve gayesi değildir. Çünkü O’nun masumiyeti böyle bir eleştiriyi şiddetle reddeder. Hadis tenkidinde, yalnızca Rasûlullah (s.a)’in söz ve fiillerinin kendisine nisbetinin doğruluğu incelenir²⁸.

Hadisçiler, ilk dönemlerden itibaren ilmî metodların hadis rivâyetinde uygulanması ve hadis rivayetinin, subjektif mülahazalardan arındırılması için ciddi gayretler sarfetmişlerdir. Hadislerin hatasız nakledilebilmesi maksadıyla muhaddislerin tesbit ettiği bu kaidelerin geliştirilmesi sonucunda “hadis ilimleri” ortaya çıkmıştır. Hadis ilimleriyle ilgili bilgiler ilk dönemlerde *ilel* ve *ricâl* kitaplarında tedvin edilmiştir. Ayrıca, dirâyetü’l-hadîsin çeşitli bölümleriyle alakalı, müstakil kitaplar da yazılmıştır. Hadis ilimleri konusunda ilk müstakil eser telif eden hadisçilerden Alî b. el-Medîni (ö.234/848)’nin hadis ilimlerinin çeşitli branşlarında iki yüz kitabının olduğu nakledilmektedir²⁹. Bu eserlerden, yirmi dokuz tanesinin adını zikreden Hâkim en-Nîsâbüri (ö. 405/1014), onun ilminin genişliğine örnek olması için, yalnızca bir kısmının adını verdiğini söylemektedir. Bu kitaplardan *ilel* ilmiyle alakalı olanların hacmi doksan iki cüz kadardır³⁰. Bir fikir vermesi için kitaplarının bir kısmının adlarını veriyoruz: “*Kitâbu mezâhibi’l-muhaddisîn*”, “*Kitâbu ihtilâfi’l-hadîs*” ve “*Kitâbu tefsîri ğarîbi’l-hadîs*”³¹.

Bu kitap adlarını zikretmekten maksadımız, hadis rivâyetinin zirvede olduğu dönemlerde, hadis ilimlerinde, muhaddislerin ne derece önemli birikimleri olduğunu göstermektir. Muhaddislerin hakkında kitap

26 Hadis usûlü eserlerindeki konular incelendiğinde, bütün konuların doğrudan veya dolaylı olarak hadis tenkidiyle alakalı olduğu görülecektir. Sahih, hasen ve zayıf hadislerin tarifleri; munkatı, mürsel, mu’dal gibi zayıf hadislerin kısımları; hadis tahammül ve edâ sigaları; mu’telif, muhtelif ve müştebih isimlerle ilgili bahisler ve benzeri konuların hemen hepsinde esas gaye, hadislerin sıhhat durumlarının tesbit edilmesidir.

27 es-Suyûtî, a.g.e., I, 41.

28 bk. Salâhuddîn b. Ahmed el-Edlebî, *Menhucu nakdi’l-metn inde ulemâi’l-hadîsi’n-nebevî*, Dâru’l-afâki’l-cedide, 1983, s. 30.

29 İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, I-XII, Haydarâbêd 1327/1909’dan ofset, VII, 357.

30 bk. Hâkim en-Nîsâbüri, *Marifetü ulûmi’l-hadîs*, 3. baskı, Medine 1977, s. 71-72.

31 Hâkim, a.g.e., aynı yer.

yazdıkları bir kısım konular, bugün bize fantazi gibi gözükmektedir. Bu yoğun mesai, onların hadis tenkidinde tartışılmaz otorite sahibi olmalarını temin etmiştir. Hadislerin ezberlenmesi, sıhhat durumlarının belirlenmesi ve sonraki nesillere hatasız olarak nakledilmesi gibi konularda, bir fakîhin veya kelâmcının hadisçilerle mukayese edilmesi mümkün değildir. "Muhaddisler, hadislerin fikhî yönlerinde derinleşmeden ve anlamlarındaki ince sırlara ulaşmadan, hadisleri nakletme konusunda üstündür. Fakîhler de fikhî meseleleri tesbit etmede üstündür; ancak hadis rivâyetinde muhaddislere yetişemezler"³². Hadis rivâyetinde yetişemedikleri gibi, rivayetle yakından alakalı doğru ve hatalı rivayetleri temyiz etmede (nakd) de muhaddislerle, diğer ilim dallarındaki âlimler mukayese edilemezler.

Hadis metinlerinden fıkhîta istifade etmek, tefsir ve akâidde yararlanmak istenildiğinde, bazı hadisler arasında veya hadisle diğer deliller arasında bir takım ihtilaflar, hatta çelişkiler ortaya çıkabilir. Bunların bir çoğu, usûl ve içtihat farklılığından veya bilgi eksikliğinden kaynaklanan, çoğu zaman değişken ihtilaflardır. Bu sebeple, bir hadisle ihticac edilmesi ayrı sahih veya hasen olması ise ayrı değerlendirilmiştir³³. Hadisle ihticâc edilmemesi onun sıhhatini gidermez. Mesela, İbn Ebî Hâtim, "babama bir hadisi sordum, "isnâdı hasendir" dedi. İhticâc edilebilir mi? dedim, "hayır" dedi"³⁴.

Hadisçilerin sıhhat için belirlediği şartlar, hadisle amel, hadisten hüküm çıkarma ve hadisin uygulanması ile doğrudan ilgili değildir. Mesela, muâraza durumunda terk edilen "şazz" bir hadisin tarîkı sahih olabilir. Tercih edilenle amel edilir, diğeri ise terk edilir³⁵. Aralarında konu ve gaye farklılığı olmasından dolayı³⁶, hadislerdeki illetlerde bile muhaddislerle, fakîhler ayrı düşünürler. Muhaddislerin illet olarak kabul ettikleri bazı kusurlar, fakîhlerce kabul edilmemiştir. "Mesela, râvi hocasından bir meseleyi rivayet etse (ispat), hafızası ondan daha kuvvetli bir râvi veya daha çok sayıdaki râvi veya hocasına mülazemeti daha fazla olan râvilerin rivâyetinde, ilk râvinin ispat ettiği hüküm bulunmasa,

32 bk. Abdulhayy el-Leknevî, *el-Ecvîbetü'l-fâdîla*, 2. baskı, Beyrut 1984, s. 31 vd.

33 Burada maksadımız, hadisçilerin, bakış açısını yansıtmaktır. Fıkıhçılar, teâruz durumunu hadisin, "amel" edilmesine engel görmüşlerdir. Bu konu aşağıda gelecektir.

34 Celâluddîn es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 2. baskı, Medine 1972, I, 154.

35 İbn Hacer'den naklen, es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, s. 30.

36 Bunun en güzel delili, sünnetin tarifindeki ihtilaflardır. Fakîhler (usûlcüler), tarifte, hüküm çıkarmayı, temel ölçü almışlardır.

fakîhler bir hükmü ispat eden râvinin rivayetini kabul ederler. Hadisçiler ise bu rivayeti şazz olduğu için reddederler"³⁷. Burada, hadisçilerin rivâyetin doğruluğunu, fakîhlerin ise bunun yanında özellikle hadisten hüküm çıkarılmasını esas aldıklarını görmekteyiz.

Bu farklılığı onların hadisler için yaptığı mütevatir-âhâd ayırımında görmek de mümkündür. Hadislerin tasnifinde muhaddisler, isnâdı ve râvi sayısını, fakîhler ise uygulamayı esas almışlardır. Bu açıdan, bazı fakîhlere göre mütevatir hadis, sahâbîler döneminde uygulanan (*amel edilen*) haberlerdir. Meşhur hadis, bir sahâbî ravisi bile olsa tabiîn döneminde uygulanan ve kabul edilen haberlerdir. Haber-i vâhid ise, ilk iki asırda kendisiyle amel edilmemiş haberlerdir³⁸.

Sahih hadis

Tenkid kavramının kapsamının belirlenmesi için, öncelikle "*sahih hadis*" tanımında ileri sürülen şartları dikkate almak gereklidir. Çünkü tenkid, hadisin sahihini sakîminden ayırmak için yapılmaktadır. O halde sahih hadisin özelliklerinin bilinmesi tenkidin kapsamının belirlenmesi için de bir zarurettir. Hattâbî (ö.388/998) sahih hadisi "senedi muttasıl ve râvileri tadîl olunan hadistir" diye tanımlamıştır³⁹. Hattâbî, şazz ve illeti tarife almamıştır. Bazı usûlcüler onun bu tarifini şöyle açıklamışlardır: Hattâbî'nin bu tarifi eksiktir denilemez, çünkü şazz ve illet selbî özelliklerdir. Şazz ve illetin bulunmaması şart koşulmuştur. Bulunmayan her niteliği zikretmek ise mümkün değildir⁴⁰. Bu sebeple, Hattâbî yalnızca müspet özellikleri zikretmekle iktifa etmiştir.

Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis* adlı kitabının on dokuzuncu bölümünü "ma'rifetu's-sahîh ve's-sakîm"e ayırmıştır⁴¹. Sahih hadisin tanımında özellikle hadisin "illetli" olmamasını vurgulamıştır⁴².

37 Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs Şerhu Elfiyeti'l-hadis*, I, 29.

38 Muhammed Enver el-Keşmîrî, *Feyzu'l-bârî ala Sahîhi'l-Buhârî*, I-IV, Beyrut ofset, t.s., IV, 506, 507.

39 es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 64.

40 Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs Şerhu Elfiyeti'l-hadis*, I, 29.

41 Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, s. 58-62.

42 Hâkim en-Nisâbûrî, konunun girişinde verdiği üç örnekten ikisinde hadisin illetini ileri sürerek, birinde de metindeki ziyade sebebiyle hadislerin sahih olmadığına hükmetmekte ve bir çok hadisin bu örneklere mukayese edilebileceğini öne sürmektedir bk. s. 58, 59.

Hâkim "sahîh hadis, yalnızca rivâyet şeklinin incelenmesiyle bilinmez. Sahîh hadis, anlama (fehm), hıfz ve çok dinlemeyle bilinir" demektedir⁴³. Sahih hadisin niteliklerini ise şöyle tanımlamaktadır: "Maruf bir sahâbînin Rasûlullah (s.a)'den, ondan da iki âdil tabî'inin (şahitlikte olduğu gibi), onlardan da ehl-i hadisin, sıhatini kabul ederek, günümüze kadar naklettiği hadistir"⁴⁴. Görüldüğü gibi burada sahih hadis için verilen nitelikler, rivayetle alakalıdır. "Rivayet şeklinin incelenmesi" yeterli bulunmayarak, "fehm" ve "hıfz"ın sahih hadisin bilinmesi için gerekli olduğunun zikredilmesi, metnin anlam ve muhaleftten uzak oluşuna vurgu yapıldığını göstermektedir.

Tarifte üzerinde durulan "iki râvi şartı"na gelince, önceki hadisçiler özellikle de Buhârî ve Müslim gibi sahih hadisleri biraraya getiren muhaddisler eserlerinde bu iki râvi şartına riâyet etmemişlerdir⁴⁵. Bu durumda Hâkim'in sözünün farklı bir tevcihinin olduğunu düşünmek gerekecektir. Hâkim bu ifadesinden önce şöyle söylemektedir: "Hadis bilgisi olan kişinin, sahih senedlerle nakledilen ve Buhârî ve Müslim'in Sahîh'lerinde tahrîç edilmeyen hadislerin illetini araştırması ve illel ilminde mütehasıslarla hadisin illetinin ortaya çıkması için müzakere etmesi gerekir"⁴⁶. Bu ifadeler göz önüne alınırsa Hâkim'in maksadının iki âdil râvi şartını bütün hadisler için istemediğini, ancak Buhârî ve Müslim gibi hadis imamlarından birisinin hakkında sahih hükmü vermediği hadislerin sıhatinin tesbitinde bu şartı istemiş olabileceğini göstermektedir.

Tarife "şâzz"ın eklenmesi hadisçilerin çoğunluğunca tercih edilmişse de bazı hadisçiler tarafından kabul edilmemiştir⁴⁷. İbn Hacer, şazz hadisin zayıf olduğunu kabul etmek istemez ve şöyle der: "Burada bir rivayetin diğerinden üstün olması söz konusudur. Mercûh olmak sahih olmağa engel değildir, en fazla şöyle denilebilir: Hadisin biris sahih (şazz olan) diğeri de daha sahihtir. Neticede, tercih edilenle amel edilmesi, mercûhun terk edilmesi, tarîkının sahih olmadığından değil, bir muâraza

43 Hâkim en-Nisâbûrî, a.g.e., s. 59.

44 Hâkim en-Nisâbûrî, hadis rivâyetini, fıkhıta şahitlik için iki kişinin şهادetinin istenmesine benzetmiştir bk. a.g.e., s. 62.

45 Her tabakada iki râvi şartının, Buhârî ve Müslim'in asıl rivâyetlerinde uygulandığı da söylenmiştir bk. es-Sehâvî, a.g.e., I, 61.

46 Hâkim en-Nisâbûrî, a.g.e., s. 60.

47 bk. es-Suyûtî, a.g.e., I, 64, 65.

durumundan dolayıdır. Bu sebeple, mercûhun (şazz) zayıflığına hükmedilemez. Ancak onunla amel edilmesi terk edilebilir"⁴⁸.

Muahhar dönem usûl kaynaklarında ise sahih hadis, "âdil ve zâbit râvilerin yine kendileri gibi âdil ve zâbit râvilerden hadisin son kısmına kadar muttasıl isnâdla naklettikleri şâzz ve mu'allel olmayan hadistir" şeklinde tanımlanmıştır⁴⁹. Hadisçiler, "sahih hadis" dediklerinde hadiste, yukarıda zikredilen beş şartın bulunmasını esas almışlardır. Bu durumda sahih kabul edilen bir haberin zayıf olma ihtimali, zayıf bir haberin de sahih olma ihtimali vardır. Hadisçiler metnin sıhhati için isnâdı tek ölçü olarak, kabul etmemişler, bunun yanında hadis metnindeki hataları da tesbit etmeye önem vermişlerdir.

Görüldüğü gibi sahih hadisin tarifindeki ilk üç şart senedle alakalıdır. Selbî özelliklerden "illet ve şâzz" senedle alakalı olabileceği gibi hadis metnlerinde de bulunabilir. Metinlerde bulunan illetlere örnek olarak şunlar verilebilir: Tashif, tahrif, idrâc, teâruz ve kesin tarihi olaylara muhalefet⁵⁰. Şâzz ile illet arasında yakın alaka vardır. Eğer muhalefetten kaynaklanan zaaf sebebi tesbit edilirse hadis mu'allel; sika râvilere muhalefet olduğu halde bunun sebebi tesbit edilemezse hadis şâzz olur⁵¹.

Bir hadisin sahih olması onun "nefsü'l-emir"de kesinlikle doğru olduğu veya rivayet edilen olayın kesinlikle vuku bulduğu anlamına gelmez. Hadisçiler "bu sahih bir hadistir" dediklerinde bunun anlamı, hadisin Hz. Peygamber'e kadar, anılan niteliklerle birlikte, muttasıl olduğu kanaatinin hadisçide oluşmasıdır. Hadisin sahih olmaması da onun nefsu'l-emir de yalan olduğu anlamına gelmez. Bu durum, hadisin istenilen sahihlik şartlarını taşımadığını gösterir⁵². Sehavî bu konuda şöyle der:

48 (Bu durum) bazılarının "sahih şazz" demelerini de teyit eder. İbn Hacer "Sahihaynı" tetkik eden, bunun örneklerini bulacaktır" der bk. es-Sehâvî, Fethu'l-muğîs, I, 30.

49 bk. İbnu's- Salâh, Ulûmu'l-hadîs, Halep 1966, s.7, 8.

50 bk. Tekineş, Ayhan, İlelü'l-hadîs, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, MÜSBE., yıl. 1991), s. 56-60.

51 Hâkim en-Nisâbü'rî, a.g.e., s. 120.

52 İşte bu noktada kelâmcıların "ilm-i yakîn" kavramı gündeme gelmektedir. İlm-i yakîn, nefsu'l-emirde kat'i olan bilgi demektir. Hadislerin yakînî bilgi ifade etmesini tartışan kelâmcılar, kat'iliğin belirlenmesi için aded şartını ileriye sürmüşler ve yalnızca mütevatir haberlerin ilm-i yakîn ifade ettiğini söylemişlerdir. Bazı muhaddisler ise aded şartını kabul etmemiş "ümmetin tasdik ve amelde kabulünü" yeterli görmüşlerdir. Bu tartışma, hadislerin hücciyeti ve statüsüyle ilgilidir; doğrudan hadisin tenkidıyla alakalı bir konu değildir bk.

"Sihhat ve zayıflık hükmü gerekli şartların zann-ı galib olarak bulunmasına veya bulunmamasına bağlıdır, yoksa hariçte (nefsül-emr) sahihlik ve zayıflığın vukuuna göre değildir"⁵³. Çünkü mütevatir haberlerin dışında ilm-i zaruri hasil edecek şekilde tesbit imkanımız yoktur. İşte bu durumda hadislerin rivayetle alakalı sihhat şartlarını tetkik ettikten sonra, diğer hadislerle karşılaştırılarak şazz olmadığına veya muallel olmadığına belirlenmesi gerekmektedir. Muhaddislerin, hadis metinlerini diğer hadislerle karşılaştırarak, metinlerin hatasız olmasına, anlam bütünlüğüne önem vermişler; ayrıca kat'i haberlerle bilinen olaylara aykırı ve çelişik olmamasına dikkat etmişlerdir.

Ancak bu karşılaştırmanın rivayetin muhtevasına uygun olması, rivayet dışındaki unsurlarla mukayeseden hadis metinlerinin uzak tutulması, muhaddislerin metodunun özelliğidir. Çünkü tarihî bir olayla ilgili rivayet, yine o olay hakkında bilgi almamıza imkan sağlayan bir kaynakla mukayese edilebilir. Kur'ân âyetlerinin, tarihî olaylarla alakalı hadislerle böyle bire bir örtüştüğü örnekler oldukça azdır. Dinî hükümlerin (fıkhi) tesbiti için yapılan karşılaştırma ise hadisçilerin değil, fakihlerin vazifesidir. Bu sebeple olsa gerektir ki, hadisçiler hadisin sihhatinin tesbitinde "Kur'ân'a arz" metodunu kabul etmemişlerdir⁵⁴. Mustafa Sabri Efendi, "hadislerin Kur'an'a arzı" nı emreden hadisin mevzu olduğunu bildirdikten sonra şöyle demektedir: "Hadis, tarih ilmi gibi nakli ilimlerdenidir. Nakli ilimlerde ilk yerine getirilmesi gereken husus naklin sihhatidir. Dirayet yönü ne kadar önemli olsa da, ona ilk önceliğin verilmesi durumunda nakli ilimler akli ilimler haline gelir. Sonra akıl yönüyle inceleme, muhaddisten ziyade müçtehidin vazifesidir. Hadisçinin müçtehidin yanındaki konumu, eczacının doktorun yanındaki konumu gibidir"⁵⁵.

Hâsıl-ı kelâm, hadisler, rivâyetlerin doğru ve hatasız nakli için belirlenmiş ilke ve usûllerle incelenmeli; haberlerin, sihhatinin tesbitinde, rivâyet haricî unsurlar nihaî ölçü kabul edilmemeli, hadisler bir takım subjektif kriterlerle mukayese yoluna gidilmemelidir. Aksi takdirde, önceden belirlenmiş ilmî kabullerle konuya yaklaşılması (tümdengelimsi bir yaklaşım), her biri farklı özelliklere sahip rivâyetlerin bir çoğunun

İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 8; İbn Hacer, en-Nüket alâ kitâbı İbni's-Salâh, Medine 1984, I, 372-376.

53. es-Sehâvî, Fethu'l-muğîs, I, 31.

54. İbn Abdilberr, Câmi'u beyâni'l-ilm, Beyrut 1978, II, 191.

55. Mustafa Sabri, el-Kavlü'l-fasl, Kahire 1986, s. 52, 53.

yanlış, en azından üstünkörü değerlendirilmesine yol açar. Rivayetlerin incelenmesinde, dogmatik anlayışlar bırakılarak, "ilimcilik" yerine "teknikçilik" tercih edilmelidir⁵⁶. Yani her rivâyet, ayrıca incelenmeli, ayrıntılara dikkat edilmeli, genellemeci yaklaşımlar bir kenara bırakılarak, "Kur'ân'a aykırıdır", "ilme veya akla aykırıdır" iddiasıyla alelacele reddedilmek istenen sözlerin, "Peygamber sözü" olduğu unutulmamalıdır. Her ilim dalının mütehasısları, kendine has metodları ve gayeleri vardır. İhtisasa riâyet edilmesi, hayatlarını hadislerin sahihini sakîminden ayırmaya adanmış muhaddislerin, bu konudaki çalışmalarının takdir edilmesini de kolaylaştıracaktır. Tevfik ve hidayet Allah teâlâdadır.

⁵⁶ bk. E. Halkın, Leon, **Tarih Tenkidinin Unsurları**, (Orjinal adı **Elements de critique historique**, üçüncü baskı 1974; çev. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1989), s. 102.